

Острянюк Андрій (Чернігів, Україна)

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ: СПОСТЕРЕЖЕННЯ НА ҐРУНТІ НОВІТНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Питання про сенс і призначення історії здавна залишається актуальним. Останні чверть століття українська історична наука торує власний шлях у складі світової наукової спільноти, прагнучи власним доробком засвідчити виправданість претензій на оригінальність та самобутність вітчизняної корпорації істориків. Не останню роль у цьому відіграла й продовжує відігравати адаптація різноманітних методологічних парадигм, урізноманітнення яких співпало з усамостійненням української історіографії і стало серйозним випробуванням для істориків. У цьому контексті суто історіографічні спостереження з приводу пристосування українських істориків до мінливих методологічних реалій, зафіксовані у наукових публікаціях, накладаються на суб'єктивний екзистенційний досвід дослідника-суб'єкта українського історіографічного процесу, що уможливорює визначення певних акцентів і тенденцій у ньому зсередини.

Методологічні засади історичних досліджень тісно пов'язані з проблемами самоідентифікації історика — питанням складним, відповідь на яке кожен з дослідників дає по-своєму і не завжди публічно. Деконструкція ж наукового кредо вченого крізь призму його текстів не завжди дозволяє виявити складові стилі мислення, який відображає засадничі принципи дослідницької діяльності. Методологія в силу складності вираження чинників, що її наповнюють, часто-густо є таємницею, таким собі інтимним знанням, яке неодмінно існує, проте найчастіше не артикульоване у великому тексті історика. Тим не менше, історичний наратив твориться свідомо, а відтак є реалізацією системи цінностей, які впливають на розуміння історії як явища, а також визначають способи представлення знань про минуле. Відтак, оцінка якості історичних знань у різні періоди насамперед починається з окреслення теоретичних уявлень дослідника / дослідників про історію, історичний процес як відправного моменту інтерпретації їхньої творчості.

Сучасні уявлення про історію та історіописання значною мірою сформувалися протягом останніх 25 років. Про це написано багато

ґрунтовних робіт, які здебільшого характеризують процес накопичення досвіду історіописання на нових методологічних засадах. Зокрема, слід наголосити на аналітичних дослідженнях В. Бондаря, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, Г. Касьянова, І. Колесник, А. Мартинова, В. Склокіна та ін.¹, які з різних позицій оцінили зміни, що відбулися в українській науковій історичній спільноті. Ці сюжети увійшли також до підручників з української історіографії². Зосередженість на інтелектуальних трансформаціях до певної міри відволікла увагу від подієвого виміру історіографічного процесу. У зв'язку з цим, хотілося б поділитися своїми спостереженнями, які виникли на ґрунті аналізу доробку вітчизняних істориків у галузі методології історії та історіографії. Здається, звернення до персоналій, процесів та подій, публікацій у даному випадку доречне з огляду на важливість співвіднесення історіографічного буття із загальноісторичним контекстом, а також актуалізацію «точок зростання / диверсифікації» методологічної культури в історичній науці в Україні.

Історіографічна традиція маркує 1991 р. як переламний у формуванні нової історичної науки в Україні. Проте не менш важливими для коректного розуміння цього є попередні п'ять років становлення української історіографії. Суспільно-політичні зміни, які відбувались у країні під омофором «перебудови», торкнулися багатьох сфер. Втім,

¹ Бондар В. Сучасна українська історіографія: підсумки і виклики / В. Бондар // Історіографічні дослідження в Україні: 36. наук. пр. — 2014. — Вип. 25. — С. 95–113; Грицак Я. Украинская историография: 1991–2001. Десятилетие перемен / Ярослав Грицак // *Ab Imperio*. — 2003. — Вып. 2. — С. 427–454; Зашкільняк Л. Виклики XXI століття й сучасна українська історіографія / Л. Зашкільняк // Україна — Європа — Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. — 2014. — Вип. 14. — С. 283–292; Зякун А. Українська історична наука 90-х років XX століття: пошук нових методологічних координат / А. Зякун // *Світогляд — філософія — релігія*. — 2011. — Вип. 1. — С. 230–239; Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / Ірина Колесник. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — 566 с.; Мартинов А.Ю. Історичні знання в умовах глобалізації / А.Ю. Мартинов // *Український історичний журнал*. — 2009. — № 1. — С. 181–190; Склокін В.В. Суспільна значущість історії в сучасній Україні: деякі попередні міркування / В.В. Склокін // *Харківський історіографічний збірник*. — X., 2013. — Вип. 12. — С. 24–44; *A laboratory of transnational history: Ukraine and recent Ukrainian historiography* / edited by Georgiy Kasianov and Philipp Ther. — Central European University Press, 2009. — 310 p. та ін.

² Калакура Я. Українська історіографія: курс лекцій / Я. Калакура. — К.: Генеза, 2004. — 496 с.

здається, саме історична наука, при всій її видимій демократичності, відкритості, стала одним з інструментів консервування панівної ідеології. У владній верхівці відчувалось явне занепокоєння тим, що «трищина» утворилась саме в основі основ — ідеології, й одразу розпочався пошук причин та засобів боротьби за її реабілітацію. У березні 1988 р., за наслідками XXVII з'їзду КПРС, в Інституті історії АН УРСР відбувся круглий стіл «Історична наука і сучасність», учасники якого висловили своє бачення відповідей на виклики часу. Лейтмотив дискусії вкладається в низку тез, висловлених науковцями та відповідальними партійними працівниками: «Нам необхідно докладно розібратися у всьому тому, що деформувало нове суспільство, заважало йти шляхом, вказаним В.І. Леніним. ... Одним з головних напрямів історичної науки була і залишається боротьба проти ідеологів антикомунізму. ... Історики ще дуже повільно перебудовуються своєю діяльністю. ... Мова йде про розробку фундаментальних, насамперед методологічних проблем історичної науки, повне відновлення ленінської історичної концепції. ... Необхідні поглиблене вивчення і розробка актуальних проблем марксистсько-ленінської методології історичної науки як головної запоруки дальшого підвищення ідейно-теоретичного рівня досліджень, узагальнення досвіду соціалістичного та комуністичного будівництва. І хоч відомо, що саме теорія — найзанедбаніша ділянка нашої науки, що без ґрунтовних методологічних статей історична наука розвиватися не може, історики поки що не виявляють достатньої наполегливості в цьому напрямі. ... знеособлена історія перетворилася на нудну, сіру схему. ... Не менш настійною й важливою є для нас критика немарксистської історіографії по всьому широкому спектру її течій і шкіл. ... Під аналогічним кутом зору нам слід розглядати й пропаганду українського буржуазного націоналізму. Нема двох думок, що як і всякий націоналізм, так і український — це явище реакційне за своєю суттю. Фальсифікація історії України під націоналістичним кутом зору стала справою буржуазної історіографії як такої в цілому, і нас не повинно вводити в оману те, що до цієї справи залучені особи українського походження і що їх продукція видається під грифами тих організацій і центрів, створених у свій час контрреволюційною еміграцією»³. У цих висловах увиразнилось, з одного боку, нехтування проблемами методології науки на дого-

³ Див.: Історична наука і сучасність (матеріали «круглого столу») // Український історичний журнал. — 1988. — № 8. — С. 5–93.

ду ідеології, а з іншого — прагнення з найменшими втратами, під гаслами модернізації та самокритики — прийому, який був неодноразово випробуваний за радянської доби, оновити «надбудову», максимально «вчистити» та «перезарядити» історичну зброю для продовження боротьби, передусім ідеологічної, на усіх фронтах. Таким чином, історія під гаслами деполітизації та деідеологізації позиціонувалась як історико-партійна наука й продовжувала бути «зброєю» з цілком певним набором суспільно-політичних функцій.

Результати дискусії були втілені у «Республіканській програмі розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР»⁴, ухваленій ЦК Компартії України у січні 1989 р., — документі, який засвідчив кризові явища в українській історіографії, і, водночас, спробу втримати історію під контролем партії / держави. У програмі вказувалося, що вона була «першою спробою комплексного дослідження і висвітлення всіх періодів та проблем історії українського народу з найдавніших часів до наших днів. Вона ґрунтується на науковій методології, кращих традиціях вітчизняної та світової історіографії, реальних запитах суспільного життя і потребах самої науки. Програма виходить з Декларації про державний суверенітет України, враховує документи XXVII з'їзду КПРС, прийняті у 1989–1990 рр. рішення ЦК Компартії України, її XXVII з'їзду з питань поживтневої історії Української РСР, спрямовані на утвердження об'єктивних оцінок історичних подій та осіб, всебічне висвітлення так званих «білих плям», подолання кон'юнктурних спекуляцій навколо трагічних сторінок історії нашого народу»⁵. Засади, на яких було ухвалено цю програму, були вельми еклектичними, увібравши в себе положення «Декларації про державний суверенітет України» та документи XXVII з'їзду КПРС. Втім, питання про здатність після реалізації цієї програми вийти на новий рівень осмислення історії звучало риторично.

Важливим, у сенсі розуміння методологічного клімату перехідної епохи, стало видання у 1990 р. другої редакції навчального посібника з методики історичного дослідження А. Санцевича, в якій, як зауважив рецензент, «розкрито марксистсько-ленінські методологічні основи дослідження минулого, висвітлено дві вузлові проблеми: матеріалістичне

⁴ Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // Український історичний журнал. — 1990. — № 11–12.

⁵ Там само. — № 11. — С. 3.

розуміння історії та основи історичного пізнання. Принципове значення для дослідника, підкреслює А.В. Санцевич, має застосування принципів партійності й історизму, що забезпечує глибоке і об'єктивне висвітлення розвитку суспільства»⁶. При всіх ідеологічних нашаруваннях в тексті, методична сторона наукових студій, сперта на особистий дослідницький досвід автора та його колег, цілком відповідала потребам часу і, зрештою, ставила питання про урізноманітнення методичного арсеналу дослідників історії. Крім того, заслуговує на увагу той факт, що у вступній частині цієї книги послідовно проаналізовано здобутки «буржуазних істориків» у справі вивчення методики наукового дослідження — практично вперше в українській історіографії було окреслено процес сходження «західної» методологічної думки від Ш. Ланглуа та Ш. Сеньобоса до Р. Аткинсона. І хоча аналіз їхніх робіт подано лапідарно, сам факт включення до історіографічного огляду робіт «західних» авторів, який передував главі, присвяченій марксистсько-ленінським методологічним основам історичного дослідження, виглядав символічним, але не більше, адже порівняльного аналізу цих підходів здійснено не було. У підсумку було зроблено невтішний висновок про те, що «проблеми методики исторического исследования слабо разрабатывались, в частности, советскими историками, к тому же довольно односторонне: в русле источниковедения. Слабо или совсем не прослеживались связи методики с методологией исторической науки, а особенно с историографией»⁷. Ще одним проявом зрушень в історичній науці став заклик автора «широко публиковать исторические источники, лучшие образцы историографического наследия прошлого — труды С.М. Соловьева, В.О. Ключевского, Н.И. Костомарова, М.С. Грушевского, Д.И. Яворницкого, А.Я. Ефименко и др.», проте все це пропонувалось робити, керуючись «верным компасом марксистско-ленинской методологии»⁸.

Усе це підтверджувало непевність методологічного підґрунтя історичної науки, яке мало б бути побудовано на нових засадах. У середовищі науковців дедалі частіше лунали альтернативні офіційній

⁶ Кравець М.М. Санцевич А.В. Методика исторического исследования. — К. : Наук. думка, 1990. — 212 с. // Український історичний журнал. — 1991. — № 1. — С. 150.

⁷ Санцевич А.В. Методика исторического исследования / А.В. Санцевич. — 2-е изд., перераб., дополн. — К. : Наук. думка, 1990. — С. 184.

⁸ Там само. — С. 189.

методології думки, критична маса яких визріла до кінця 1990 р., й квінтесенцією якої став виступ С. Білоконя на конференції «Сучасна Україна» у Ратгерському університеті, Нью-Джерсі, 17 березня 1990 р.⁹, у якому було по суті оприлюднено приховані проблеми української історичної науки, в тому числі й методологічні. Слідом за ним і в Україні стали лунати більш сміливі заяви щодо оновлення методологічних орієнтирів. Зокрема, у вересні 1990 р. П. Магочий, у виступі на I Конгресі Міжнародної асоціації українців у Києві, викрив хибність тлумачення націоналізму в радянській історіографії, яка базується виключно на ідеологічному підґрунті, зауваживши, що «було б корисно, навіть необхідно, уникати такої історичної визначеності і не розглядати феномен націоналізму і національного відродження на українських землях з наперед визначеного уявлення про те, що рух вартісний тільки з погляду «прогресивного» розвитку до майбутнього безкласового суспільства або до незалежної та об'єднаної української держави»¹⁰. За місяць по тому М. Ковальський на конференції у Дніпропетровську, присвяченій Д.І. Яворницькому, висловив думку про необхідність «із суто наукових позицій проаналізувати науково-історичну діяльність видатного вченого, ... не варто підходити до оцінки Д. Яворницького із суспільно-класовими кліше, як це було прийнято в традиціях радянської історіографії»¹¹.

У вересні 1990 р. почався демонтаж інфраструктури історико-партійної науки — реорганізація Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філії Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС — в Інститут політичних досліджень ЦК Компартії України. Фактично, у такий спосіб почалась історія української політології. Обґрунтування необхідності створення інституту, який би опікувався питаннями політичної теорії, та історії зокрема, знайшли у марксизмі устами популярного натовді польського політолога Є. Вятра: «Можна без перебільшення

⁹ Білоконь С. Про становище історичної науки в Україні // Український історик. — Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1990. — № 1-4 (104-107). — С. 138-144 (в основу статті покладено виступ на конференції «Сучасна Україна» у Ратгерському університеті, Нью-Джерсі, 17 березня 1990 р.).

¹⁰ Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / Павло Магочий // Український історичний журнал. — 1991. — № 3. — С. 99-101.

¹¹ Бекетова В.М. Наукова конференція, присвячена 135-річчю з дня народження Д.І. Яворницького / В.М. Бекетова, Є.А. Чернов // Український історичний журнал. — 1991. — № 2. — С. 153.

твердити, що саме з марксизму починається історія соціології політичних відносин», а оскільки «в нашій країні політична наука розвивалась в основному в рамках історичного матеріалізму, історії, правознавства та наукового комунізму»¹², то «логічно», що першими політологами стали колишні партійні функціонери та фахівці з історії КПРС. Можливо, у такий спосіб було зроблено спробу залишити за партією контроль над політичною історією, яка змінила на історіографічному ландшафті історію КПРС. У зв'язку з цим, цілком зрозуміло, чому проблеми політології на перших порах висвітлювались на сторінках «Українського історичного журналу». Підбиваючи перші підсумки роботи новоствореного Інституту наприкінці 1991 р., його директор Ф. Рудич зауважив, що «на сьогодні ми вже не Інститут історії партії, але ще й не той Інститут політичних досліджень, яким він має бути в нашій уяві»¹³. Таким чином, інституціоналізація історичної науки в Україні в новітній період була реалізована на основі раніше апробованих кліше, що також вказує на прагнення запобігти докорінній реструктуризації інфраструктури історичної науки.

Важливим чинником зняття ідеологічної напруги в історичній науці стало ухвалення Закону СРСР «Про пресу та інші засоби масової інформації», згідно з яким не допускалась цензура засобів масової інформації, введення в дію наказу Головліту від 9 липня 1990 р. про ліквідацію спеціальних сховищ і передачу усіх книг до загальних фондів бібліотек, а також ухвалення постанови Ради Міністрів Української РСР від 15 жовтня 1991 р. про ліквідацію Агентства із захисту державних секретів у засобах масової інформації. За короткий період часу було легалізовано не лише свободу слова, але й дозволено відкриту критику радянського досвіду.

Таким чином, у 1991 р. на тлі державотворення відбулась націоналізація / інвентаризація історії та роздержавлення (в сенсі звільнення від ідеологічних настанов) історіописання при тому, що корпорація істориків продовжувала роботу в рамках державних інституцій. Відбулася не відмова від марксизму як методологічної основи досліджень, а відмова від марксистсько-ленінської ідеології, тобто історіописання звільнилося від однієї тотальної вульгаризації.

¹² Дзюбко І.С. До питання про предмет політології / І.С. Дзюбко, П.А. Циганков // Український історичний журнал. — 1991. — № 7. — С. 50.

¹³ Рудич Ф.М. Інститут політичних досліджень: проблеми і перспективи / Ф.М. Рудич // Український історичний журнал. — 1991. — № 5. — С. 85.

Натомість, настав методологічний вакуум — марксизм, на тлі критики всього радянського, перестали сприймати як методологічну основу досліджень, хоча заклики до його осучаснення ще певний час звучали. Марксизм так і не став методологічною основою історичних студій, враховуючи його істотне «доопрацювання» в рамках так званого марксизму-ленінізму. Тож заклики скористатися можливостями марксизму в той період виглядали як пропозиція нарешті застосувати цей інструментарій, що в умовах, які склалися, було цілком логічно. У такому контексті, пропозиція О. Субтельного до українських істориків, висловлена у червні 1992 р., виглядала слушною: «Можна припустити, що крах ідеї «будівництва соціалізму» — це прояв відточеної здатності радянських істориків пристосовуватись до політичних реалій, ніж критично переосмислювати їхні концептуальні позиції. Продукуючи звичне мовчання з приводу нетрадиційних ідей, мало ймовірно, що історики, вишколені в радянській системі будуть генерувати визначні концептуальні інновації в найближчому майбутньому. Для багатьох з них концептуальна переорієнтація полягає насамперед в ознайомленні ними з поглядами Михайла Грушевського сторічної давнини. Відносно сучасні погляди на державу та еліти В'ячеслава Липинського все ще практично невідомі. Крім того, мовні обмеження стають на заваді для ознайомлення більшості з них з сучасними тенденціями на Заході. ... Загальновідомо, що історики в Україні, як і в інших колишніх республіках Союзу, гостро потребують методологічного переозброєння. Однак, чи означає це, що марксистський підхід, який глибоко закорінився у світогляді багатьох істориків, має бути повністю відкинуто? Як видно з робіт Е. Гобсбаума та його школи у Великій Британії або, ближче до дому, Р. Роздорського, цілком можливо бути гарним істориком і марксистом. Перш ніж необачно відмовлятися від марксистської методології, з якою вони добре обізнані, на користь незнайомих західних підходів, більш продуктивним для українських істориків було б, замість того, зосередитись на більш креативному застосуванні марксистського підходу. Наприклад, ті історики, які впродовж своєї кар'єри займались класами, класовою боротьбою, класовою свідомістю, могли б зараз застосувати їхню компетентність для вивчення історії праці, урбаністики та сільської історії або історії жіноцтва та сім'ї. Іншими словами, вони повинні просуватись в бік популярної нині нової соціальної історії. Тим часом, молодші історики, скоріш за все, почнуть знайомитись з розмаїттям методологій, які

використовуються на Заході. Таким чином, замість механічної заміни однієї «вірної» методології іншою, історики в Україні розпочали б застосування плюралістичного підходу для вивчення української минулості. ... Практично без винятку всі українські історики використовують традиційні позитивістські підходи. Дехто непорушний у своєму твердженні про вірність «документальній школі». У випадку, коли вони сходилися для «переосмислення» української історії, їхня дискусія була зосереджена навколо періодизації та термінології, аніж на питаннях інтерпретації та методології. Широко популярне та часто переоцінене використання квантифікації у 1970-х — на початку 1980-х рр. практично не вплинуло на галузь. Порівняльний підхід, який міг би бути ефективним для позначення «периферійних» українських проблем у більш широкому контексті, був практично зигнорований. Таким чином, українські історики, особливо ті, що належали до старшої генерації, не поспішали застосовувати міждисциплінарний підхід, з його опорою на методи і концепції соціології та антропології. Втім, упродовж минулого десятиліття з'явилися ознаки того, що молодші науковці в галузі стають методологічно більш сміливими. У вивченні українського минулого все ще домінує традиційний підхід до «історії згори», тоді як новий підхід — «історія знизу» — практично ігнорується. Знову ж таки, відсутність методологічних інновацій може бути пояснена відносною недорозвиненістю галузі. Для істориків з Заходу, архівні дослідження, які повинні були надихнути до застосування нових підходів, були практично неможливі. Навіть такі базові дослідження як бібліографії, спеціальні енциклопедії, біографічні словники, картографічні матеріали та документальні публікації відсутні. Зрозуміло, важко написати методологічно сучасну історію застарілим інструментарієм» (переклад з англійської А. Острянка)¹⁴. Таку позицію О. Субтельного навряд чи можна вважати консервативною, в сенсі застереження пріоритетності методологічних засад марксизму, натомість його реалістичний погляд на тогочасну українську історіографію і подальші шляхи її розвитку зумовив компромісний підхід до використання досвіду українських-радянських істориків-марксистів

¹⁴ Subtelny Orest. The Current State of Ukrainian Historiography: An Overview // Ukraine today — perspectives for the future / Koscharsky, Halyna (ed.). — Sydney : Nova Science Publishers, Inc., 1993. — P. 6, 8–9.

у деідеологізованому середовищі та молодій генерації істориків, не зіпсованої методологічним монізмом¹⁵.

Дивно, але ніхто відкрито не став на захист марксизму. Таке швидке забуття призвело до того, що й досі не з'явилось ґрунтового аналізу його ролі в українській історіографії, а окремі публікації з цього приводу не вичерпують усієї глибини проблеми¹⁶, тоді як за кордоном питанням про методологічну цінність марксизму для історичної науки серйозні теоретики переймаються донині¹⁷. Настав час, коли користуватись мовою, логікою та методологією марксизму стало моветоном. Очікування ж «давання згори» нової методологічної парадигми розвіялися досить швидко, натомість прийшло усвідомлення того, що методологія — це зона відповідальності самих дослідників. Власне, за що боролись — того і злякались. Ситуація розгубленості, про яку говорив у 1992 р. С. Кульчицький¹⁸, а також у 1996 р. А. Гуревич, який в унісон колезі зазначив, що «значительная часть отечественных историков оказалась в состоянии философской и методологической растерянности»¹⁹, тривала приблизно до 1995 р. і не залишилась непоміченою західними аналітиками²⁰.

¹⁵ Портнов А. «Західні» категорії в українській пострадянській історіографії: мовні зміни в епоху перекладів / Андрій Портнов // Україна Модерна. — 2010. — Число 5 (16). — С. 156.

¹⁶ Див.: Горенко О.М. Еволюція марксистської теоретичної традиції як об'єкт інтелектуальної історії / О.М. Горенко // Український історичний журнал. — 2013. — № 2. — С. 136–153; Космина В.Г. Радянська методологія історії й офіційна ідеологія / В.Г. Космина // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя : Просвіта, 2004. — Вип. XVIII. — С. 279–286; Таран Л.В. Проблеми епістемології історії: від позитивізму до постмодернізму (на прикладі французької, російської, української історіографії) / Л.В. Таран // Український історичний журнал. — 2007. — № 2. — С. 185–197; Україна модерна (Марксизм на сході Європи). — Ч. 14 (3). — К., 2009. — 350 с. та ін.

¹⁷ Иглтон Т. Почему Маркс был прав / Терри Иглтон ; [пер. с англ. П. Норвилла]. — М. : Карьера Пресс, 2012. — 304 с.; Уикхэм К. Что марксизм сделал для истории Средневековья и что он еще может сделать / Крис Уикхэм // Средние века. — 2007. — Вып. 68 (1). — С. 36–55.

¹⁸ Кульчицький С.В. Історія і час. Роздуми історика / С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. — 1992. — № 4. — С. 3.

¹⁹ Гуревич А.Я. Историк конца XX века в поисках метода / А.Я. Гуревич // Одиссей. Человек в истории. — М., 1996. — С. 9–10.

²⁰ Джеймисон Ф. Реально существующий марксизм / Фредерик Джеймисон // Логос. — 2005. — № 3 (48). — С. 208–246.

Однією з ознак шокового стану стала відсутність на початку 90-х років колективних видань Інституту історії України НАН України, що не в останню чергу стало наслідком суперечностей між істориками на методологічному ґрунті. Сторінки «Українського історичного журналу» були надані для публікацій праць істориків минулого та документів, що також свідчило про невизначеність стратегії головного історичного часопису країни. «Відкриття» історії України у ті роки було започатковано перевиданням праць М. Аркаса, І. Крип'якевича, Н. Полонської-Василенко, О. Єфименко, Д. Дорошенка та ін. Журналісти активно експлуатували історичну проблематику, раз-по-раз виплескуючи «сенсації» та розкриваючи таємниці історії на шпальтах періодичних видань, вільних як від політичної, так і від наукової цензури. Культурний шок, який пережила досить численна історична спільнота в країні був досить глибоким. При цьому помітних методологічних зрушень не сталося — на сторінках наукової преси йшли розмови про їхню необхідність, тести дослідників очистилися від марксистської риторики. Поодинокі студії з методологічних проблем історіописання просочувалися на сторінки «Українського історичного журналу» — практично єдиного друкованого часопису з історичних наук (вихід «Київської старовини» було поновлено у 1992 р., а нечисленні натоді серійні видання Інституту історії України НАН України виходили раз на рік, а то й рідше). Л. Таран від початку 90-х років активно просувала на український історіографічний ринок ідеї французької історіографії XIX–XX ст.²¹ В написаній нею книзі були розмежовані радянський і французький способи історичного мислення: «різні шляхи вирішення глобальних філософських питань (у французькій та радянській історіографії) дали можливість французьким історикам стати піонерами в процесі розроблення нових тем, пошуків методів їхнього вивчення (наприклад, проблем історичної свідомості), обстоювати тісне співробітництво між історією і соціологією, історією й психологією, докласти вирішальних зусиль, щоб подолати розрив між дослідженням соціальних та економічних структур, з одного боку, та ментальними, духовними, з другого»²².

²¹ Джеджула К.О. Л.В. Таран Французька історіографія (70-ті роки XIX — 80-ті роки XX ст.). — К. : Вища школа, 1991. — 103 с. / К.О. Джеджула // Український історичний журнал. — 1992. — № 2. — С. 156–158.

²² Там само. — С. 157.

Помітним явищем стала публікація С. Жука²³, в якій було систематизовано публікації європейських та американських фахівців з приводу епістемологічних моментів в розвитку світової історичної науки, знання яких мало допомогти сучасним українським історикам в їх роботі²⁴. У цій роботі було наголошено на перевагах цивілізаційного підходу перед марксизмом, насамперед через неможливість застосування останнього для історії Сходу. Напевно вперше було висловлено ідею щодо близькості еволюційно-стадіальної теорії, якою був марксизм, до ідеї циклічного часу, «коловороту» історії, культурно-історичних типів, цивілізацій, що у завершеному вигляді концептуалізувались у роботах О. Шпенглера та А. Тойнбі. Цивілізаційна модель історіописання через переклади творів О. Шпенглера, А. Тойнбі, праці М. Данилевського швидко була підхоплена вітчизняними істориками як найближча до усунутого марксизму за можливостями осмислення «великих процесів» і створення національного історичного наративу. Крім того, читачі змогли познайомитись з основними положеннями структуралізму, постструктуралізму (деконструктивізм), епістемологічним підходом, соціальною історією, історією повсякденності та школою «Анналів», яка, на думку автора, «фактично втратила позиції лідера навіть у себе на батьківщині — у Франції. ... загальний напрям руху «нової», сцієнтиської історії — це шлях від «оповідаючої» (нарративної, імпресіоністської) до «проблемовирішуючої» (сцієнтистської) історії. Цей шлях був приречений на невдачу. Вже досвід перших «нових» істориків ще довірливої генерації, засновників «Анналів» свідчив про безперспективність спроб обійтись без нарративу в історії»²⁵.

Достатньо реалістично історіографічну ситуацію початку 90-х років схарактеризував М. Варшавчик: «Сучасний стан історичної науки характерний деякими тенденціями, що значною мірою впливають на її розвиток. Подолання обмеженості формаційної концепції і використання можливостей цивілізаційного підходу, який дозволяє досягнути історію людства у всій її багатомірності, поставити в центр вивчення людину, не лише її предметно-практичну діяльність, а й багатство її духовного життя, потребує залучення нових джерел. Разом із тим, просте розширення джерельної бази науки, при всій його важливості, — це

²³ Жук С.І. Західна історіографія та епістемологічні проблеми історичної науки / С.І. Жук // Український історичний журнал. — 1994. — № 1. — С. 45–53.

²⁴ Там само. — С. 45.

²⁵ Там само. — С. 50.

в основному екстенсивний шлях розвитку досліджень. Не менше, якщо не більше значення має інтенсифікація дослідницької роботи шляхом удосконалення її методів, що веде до підвищення інформаційної віддачі джерел, більш повного використання їхнього, врешті невичерпного, інформаційного потенціалу. На методологічному та методичному оснащенні історичної науки позитивно позначається зараз інтеграція наукового знання в цілому, взаємопроникнення різних наук — суспільних, природничих, технічних, — поява й розширення вжитку міждисциплінарних методів. В історичних дослідженнях все більш широко застосовуються, наприклад, методи що використовуються в математиці, соціології, психології, антропології, лінгвістиці та інших науках»²⁶. При цьому про марксизм та його модернізацію не було сказано ні слова, але, з іншого боку, сказане засвідчило той факт, що в середовищі науковців велися дискусії про методологічні засади дослідження, які не одразу потрапляли на сторінки наукової періодики, можливості якої все ще залишалися дуже обмеженими. Більше того, одним з «популярних» принципових зауважень при рецензуванні наукової продукції стало некритичне ставлення до марксизму. Зокрема, В. Сарбей, рецензуючи дві роботи про С. Подолинського, писав: «Мабуть, не варто було, зважаючи на сьогоднішні новітні методологічні підходи в аналіз історичних явищ, посилатися на марксистську теорію суспільно-економічних формацій як на гарантію єдино правильного розв'язання конкретних проблем історичного процесу. Нині дедалі більше радянських вчених вбачають у даній марксистській теорії прокрустово ложе історичної науки»²⁷.

Ситуація початку 90-х років ХХ ст. ускладнювалася відсутністю чітких та узгоджених підходів до термінології історичної науки. Мова науки, насичена ідеологемами та концептами, призначеними, передусім, для критики буржуазної історіографії, була непридатною для творення нового історичного наративу. Очищення її від ідеологічних

²⁶ Варшавчик М.А. В.А. Замлинський, М.Ф. Дмитрієнко, Т.А. Балабушевич и др. Специальные исторические дисциплины. — К. : Учебно-методический кабинет высшего образования, 1992 / М.А. Варшавчик // Український історичний журнал. — 1993. — № 4–6. — С. 124.

²⁷ Сарбей В.Г. Сергій Подолинський. Вибрані твори. Упорядкування матеріалів та бібліографія Романа Сербіна. — Монреаль : Українське історичне товариство, 1990. — 208 с.; Злупко С.М. Сергій Подолинський — вчений, мислитель, революціонер. — Л. : Каменярь, 1990. — 192 с. / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. — 1992. — № 2. — С. 156.

нашарувань, яке було реалізовано у перші ж роки незалежності України, стало рішучим кроком у творенні нової мови. При цьому науковий лексикон спрощено осучаснювали, всіляко прагнучи уникнути асоціацій з попередньою історіографічною традицією, зокрема «в українській «незалежницькій» історіографії в якості протиставлення до української радянської історіографії для підкреслення її ідеологічного забарвлення до зазначених термінів (йдеться про терміни «концепція» та «схема». — А. О.), звичайно, додається слово «наукова»: «наукова схема», «наукова концепція», «наукова модель», «наукова історіографія» тощо»²⁸. Звичайно, зазначені поняття неологізмами не були, проте потреби легітимації новоствореної держави вимагали, насамперед, чітких алгоритмів конструювання національної і державної історичної ідентичності, що виправдовувало не завжди послідовне дотримання логіки творення понять.

Пріоритетними напрямками досліджень стали історія України як держави, ліквідація «білих плям» та спроби заявити про українську історичну науку на світовому рівні через постійні контакти з істориками діаспори, які в перші роки незалежності особливо активно спілкувалися з істориками в Україні. Упродовж 1991–1993 рр. в Інституті історії України НАН України відбулися зустрічі з Б. Кравченком, Ф. Сисиним, О. Субтельним, М. фон Хагеном. В ході зустрічей обговорювався широкий спектр проблем — це й зрозуміло з огляду на тенденційність висвітлення діяльності вчених Заходу в СРСР. Методологічні проблеми у цьому контексті також порушувались, і Захід обіцяв допомогу. Зважаючи на об'єктивні обставини — необхідність українським вченим опрацювати величезну кількість джерел для переосмислення власної історії, що вимагало часу, саме праці діаспорних істориків частково заповнили сторінки вітчизняних історичних часописів. «Репатрійована спадщина» методологічних новацій не привнесла, однак налагоджений діалог був необхідним для відновлення тягlosti українського історіографічного процесу, перерваного радянською добою.

Численні зустрічі з зарубіжними вченими та представниками діаспорної історіографії, публікація історіографічної спадщини, зміни у підходах до викладання історії в школі та вузах іманентно підводили українську історичну спільноту до методологічних питань на кшталт,

²⁸ Ясь О.В. Поняття «концепції» в українській історичній науці / О.В. Ясь // Розбудова держави. — 1994. — № 8. — С. 47.

що таке історія, що таке історія України, як її вивчати, писати, викладати тощо. Осінь 1995 р. виявилась багатою на історіографічні події, зокрема М. фон Хаген у своїй публікації ставить питання: «Чи має Україна історію?»²⁹, було оновлено редакційної колегію «Українського історичного журналу»³⁰, відбувся XVIII Міжнародний конгрес істориків у Монреалі. Не менш помітна подія сталась у листопаді 1995 р. у Харкові — Всеукраїнська наукова конференція «Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи». Перелік учасників форуму переконує в тому, що то було зібрання еліти вітчизняної історичної науки, й коло проблем, яких торкнулися учасники конференції, було надзвичайно широким. Здається, вперше було виписано синтетичний образ української історіографії як історії історичної думки на українських землях, як великого тексту, який натоді був лише позначений і вивчення його було віднесено на перспективу, як кола дослідників — фахівців і аматорів, які зробили свій внесок у конструювання історії України. Символічно, що у розмові взяли участь представники кількох поколінь українських істориків, проте відсутність ідеологічного тиску, свобода слова та мислення дозволили сформулювати підвалини дискурсу української історіографії новітньої доби. Індекс цитування матеріалів конференції був і залишається надзвичайно високим. Стало зрозумілим, що з марксизмом-ленінізмом покінчено, натомість було актуалізовано нові та маловідомі натоді методологічні підходи, запропоновані шляхи адаптації їх на українському ґрунті. Таким чином, для української історичної спільноти слідом за «відкриттям» історії України було окреслено сучасні стратегії історіюписання, які мали стати методологічною основою для створення нового українського історичного (гранд і не дуже) наративу. Тези виступів учасників переконують у дозрілості, принаймні теоретичній, до якісного методологічного стрибка, застосування методологічних ноу-хау на практиці, а також усвідомленні необхідності досконалого оволодіння ними, адже «увага до теоретичних проблем історичної науки повинна вберегти дослідників від численних небезпек, пов'язаних як з підпорядкуванням ідеологічним або політичним доктринам, так і в намаганні спекулятив-

²⁹ Mark von Hagen. Does Ukraine Have a History? / Mark von Hagen // *Slavic Review*. — Vol. 54. — No. 3. — P. 658–673.

³⁰ Інтерв'ю головного редактора «Українського історичного журналу» академіка НАН України В.А. Смолія // *Український історичний журнал*. — 1995. — № 5. — С. 3–7.

ного конструювання нових міфологізованих стереотипів, котрі не мають нічого спільного з наукою»³¹. Надолуження прогаяного та подальший розвиток вимагали від істориків «в умовах сучасної тенденції до культурної синергії відновлення історіографічної тяглості, застосування новітніх засобів досліду, усвідомлення національного, історичного та історіографічного процесів у широкому загальнокультурному та загальнонауковому контексті»³².

Харківська конференція стала потужним поштовхом до розвитку історичної науки. Впродовж наступних років було видано глорифіковані та критиковані в українській науковій спільноті синтетичні праці з історії України: «Історія України: нове бачення»³³, «Нарис історії України» Я. Грицака³⁴, «Нарис історії України» Н. Яковенко³⁵, «Україна крізь віки»³⁶, які сформували нову оптику погляду на історію України як на проблему, що є складною й неоднозначною у своїй сутності та її наративній презентації. Звичайно, перелік «Історій України», створених наприкінці ХХ ст., не вичерпується зазначеними виданнями, проте саме вони стали багато в чому еталонними по відношенню до подальших студій над історією України. Важливо, що на зламі століть з'являються монографії та навчальні посібники Г. Бондаренка, Л. Зашкільняка, Я. Калакури, В. Підгаєцького, В. Потульницького, С. Стельмаха з теорії та методології історії³⁷, в яких узагальнено наявний історіографіч-

³¹ Зашкільняк Л.О. Методологія історії: проблеми предмету та і структури / Л.О. Зашкільняк // *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. — Х., 1995. — С. 37.

³² Колесник І.І. Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії / І.І. Колесник // *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. — Х., 1995. — С. 47.

³³ *Історія України: нове бачення* : у 2 т. / авт. кол.: В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, В.М. Даниленко, В.Б. Євтух, Г.В. Касьянов, М.В. Коваль, С.В. Кульчицький, Р.Г. Симоненко, Ю.І. Шаповал ; за ред. В.А. Смолія ; НАН України, Інститут історії України. — К. : Україна, 1996. — Т. 1–2.

³⁴ Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. : [навч. посіб.] / Ярослав Грицак. — К. : Генеза, 1996. — 360 с.

³⁵ Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н.М. Яковенко. — К. : Генеза, 1997. — 312 с.

³⁶ *Україна крізь віки* : у 13 т. / НАН України, Інститут історії України. — К. : Альтернативи, 1998–1999.

³⁷ Бондаренко Г.В. *Історичне пізнання: питання теорії і практики* / Г.В. Бондаренко. — Луцьк : Редакційно-видавничий відділ ВДУ ім. Лесі Українки,

ний матеріал і представлено історію історичної думки від давнини до сучасності. Помітним явищем, з огляду на впровадження нових методологічних підходів у практику творення історичного нарративу, стала книга Н. Яковенко з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.³⁸ У такий спосіб в Україні відбулося «щеплення» від методологічного невігластва.

На Харківській конференції сталася, на перший погляд, буденна подія — презентація першого випуску «Харківського історіографічного збірника», проте в масштабах української історичної науки це закріпило методологічний прорив, яким стала конференція в цілому, відкрило нові можливості для істориків. Наразі важко достеменно пояснити причини видавничого буму, початок якого сягає 1995 р., однак саме відтоді значно зросла кількість наукових часописів. Зокрема, Інститут історії України НАН України відновив видання часопису «Краєзнавство» (1993) та започаткував серійні видання «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» (1994), «Історія України. Маловідомі імена, події, факти» (1996), «Історіографічні дослідження в Україні» (1997), «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» (1997), «Український історичний збірник» (1997). Водночас почали виходити журнали «Сіверянський літопис» (1995) у Чернігові, «Сумська старовина» (1996) у Сумах, збірники наукових праць «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (1994), «Дух і літера» (1997) у Києві, «Україна модерна» (1997) у Львові. Чимало історичних факультетів започаткували видання «Наукових записок» та «Вісників» з історичних наук, зокрема «Записки історичного факультету Одеського державного університету

1998. — 217 с.; Зашкільняк Л.О. Вступ до методології історії / Л.О. Зашкільняк. — Л. : ЛОНМІО, 1996. — 96 с.; Зашкільняк Л.О. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. — Л. : Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка, 1999. — 224 с.; Калакура Я.С. Українська історіографія. Курс лекцій / Я.С. Калакура. — К. : Генеза, 2004. — 496 с.; Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття : навч. посіб. для іст. фак. ун-тів / В.В. Підгаєцький. — Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського нац. ун-ту, 2001. — 391 с.; Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII–XX століть / В.А. Потульницький. — К. : Либідь, 2002. — 480 с.; Стельмах С.П. Історична думка в Україні XIX — початку XX століття / С.П. Стельмах. — К. : Академія, 1997. — 175 с.; Стельмах С.П. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX — початок XX століття) / С.П. Стельмах. — К. : ВПЦ «Київський університет», 2005. — 378 с.

³⁸ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Наталя Яковенко. — К. : Критика, 2002. — 416 с.

імені І.І. Мечнікова» (1995), «Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки» (1997) та ін. У 1997 р. було започатковано видання часопису «Критика», який став майданчиком для апробації та наукової експертизи нових ідей та книжкових видань не лише в історичній науці, але й україністиці та гуманітаристиці в цілому. У 1999 р. було започатковано видання «Українського гуманітарного огляду» — часопису нового формату, на сторінках якого відбувалося обговорення праць з історії, філософії, літературознавства та етнології, котрі виходили в Україні та за її межами. Згодом почали виходити журнали, які засвідчили поступове проникнення методологічних новацій в українське історіографічне середовище. Зокрема, у 2002 р. почали виходити альманахи соціальної історії «Соціум» та з історії та археології Східної Європи «Ruthenica», на сторінках яких з'являлися матеріали, марковані новими методологічними віяннями — розпочалось осмислення власної історії.

Зрештою, на зламі XX та XXI ст. українська історична наука доросла до знакових довідникових досліджень. У 1998 р. побачив світ довідник «Джерелознавство історії України»³⁹, в якому було систематизовано, в очищеному від ідеологем вигляді, розуміння сутності роботи з історичними джерелами на рівні категоріального апарату, а у 2004 р. побачив світ історіографічний словник⁴⁰, у якому генералізовано семантику сучасної термінології історіографічних досліджень. Разом вони визначили мовний портрет української історичної науки — мову методології та нарративу української історіографії. У 2003 р. було започатковано видання «Енциклопедії історії України» — синтетичного видання, характерною ознакою якого стала реалізація сучасних методологічних підходів не лише до проблем української історії, але й до розуміння категоріального апарату історичної науки в цілому. Вихід «Енциклопедії» засвідчив дозрілість української історичної науки підвести проміжні підсумки й зафіксувати оптику розуміння підходів до української історії, окремих її подій, особистостей тощо. «Енциклопедія» стала основою для подальшого методологічного зростання, адже створила

³⁹ Джерелознавство історії України: довідник / [за ред. М.А. Варшавчика]. — К., 1998. — 212 с.

⁴⁰ Історіографічний словник : навч. посіб. для студ. історичних факультетів університетів / [за ред. С.І. Посохова]. — Х. : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. — 320 с.

інтелектуальне підґрунтя, яке стало відправною точкою для подальших рефлексій.

Розвиток українського історичного наукового дискурсу на зламі століть проходив на тлі, можливо, менш помітних, проте не менш важливих для методологічної рефлексії вітчизняного історіописання подій та явищ. Напевно, передчуття істориками епохальності моменту — початку XXI ст. — змусило поставити великі питання й шукати відповіді на них, активно обмінюючись думками. Зокрема, у травні 2000 р. у Чернівцях відбувся Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття», який за назвою мав би стати логічним продовженням Харківської конференції 1995 р. Втім, за визнанням організаторів, цей форум не став настільки представницьким як його попередник, що не завадило змістовно схарактеризувати актуальні проблеми історичної науки. Я. Ісаєвич, виступаючи на конференції, слабку методологічну підготовку істориків назвав джерелом численних проблеми української історичної науки, а подолання зацикленості на політичній історії України — необхідною умовою її розвитку⁴¹.

За сприяння Міжнародного фонду «Відродження», який почав функціонувати в Україні з 1999 р., продовжилось знайомство української наукової спільноти з доробком зарубіжних колег. Акцент на гуманітаристику в стратегії діяльності фонду уможливив переклад та поширення в Україні робіт діаспорних істориків, зокрема П. Магочія, З. Когута та ін., а також робіт європейських та американських істориків, зокрема П. Берка, Й. Рюзена та ін. Зважаючи на зацикленість на національному гранд-нарративі та брак свіжих ідей в українській історичній науці, ці праці заповнили істотну лакуну у знаннях з теорії історії та сприяли наближенню вітчизняних істориків до відчуття пульсу світової історіографії, а також саморефлексії представників історичного цеху в Україні, що було важливим з огляду на втрату єдиного стандарту історіописання.

У 2000–2001 рр. за сприяння Міжнародного фонду «Відродження» було реалізовано Всеукраїнський мегапроект «Вища освіта: лідерство для прогресу», до участі в якому були залучені історики з Волинського, Дніпропетровського, Запорізького, Львівського, Харківського та Чернігівського університетів. У рамках цього проекту було проведено

⁴¹ Зашкільняк Л. Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття» (Чернівці, 16–18 травня 2000 р.) / Л. Зашкільняк // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Л., 2000. — Вип. 35–36. — С. 697–699.

низку конференцій та семінарів, зокрема науково-теоретичну конференцію «Історична освіта в університетах України: стан, зміни, перспективи» (Львів, липень 2001 р.), в ході якої обговорено питання про стан історичної освіти в Україні, а також практично вперше було порушено питання про необхідність внесення змін до підготовки фахівців-істориків в університетах. Актуальність цієї розмови полягала в тому, що, на відміну від шкільної історичної освіти, яка з перших днів незалежності перебувала у фокусі постійної уваги⁴², у вузівській історичній освіті було зроблено лише «косметичний ремонт». В ході реалізації проекту львівськими істориками були вперше представлені й обговорені проекти Державних стандартів підготовки фахівців з вищою освітою за спеціальністю «Історія», які у подальшому, на жаль, були приречені на бюрократичне забуття.

Важливими науковими результатами обговорення методологічних проблем історіописання в ході Міжнародної наукової конференції «Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти» (Львів, листопад 2001 р.), стало усвідомлення культурної орієнтованості історіографії. Дістали підтримку думки про те, що національна парадигма історіописання віддалила історичну інтерпретацію від багатоманітності та різнобарвності реального минулого, що необхідно докласти багато зусиль, аби історії України набула «власного обличчя»⁴³. Я. Грицак окреслив витоки проблем методологічного зростання вітчизняної історіографії, які, на його думку, крилися у зверненні до застарілих моделей історіописання, насамперед позитивізму, що істотно звужувало проблемне поле української історії. Справді, логіка пошуку методологічного орієнтиру в даному випадку не була новою, адже представники європейського Просвітництва свого часу звертались у пошуках нових ідей та ідеалів до Античності — найближчої перед «темним» Середньовіччям інтелектуальної епохи. Тому звернення у перше пострадянське десятиліття до найбільш апробованих методологічних парадигм, які передували марксистсько-ленінській ідеології як засобу пізнання історії, виглядало цілком природним. Тим не менше,

⁴² Див.: Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): 36. наук. ст. — К.: Генеза, 2000. — 368 с.

⁴³ Зашкільняк Л.О. Міжнародна наукова конференція «Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти» / Л.О. Зашкільняк, Р.Б. Сирота // Український історичний журнал. — 2002. — № 2. — С. 149–150.

на думку І. Колесник, українська історична наука на зламі століть вже пододала уявлення про традиційну методологію історичного пізнання й перейшла до постмодернізму як нової основи творення історичного нарративу. Це підтверджує історіографічна ситуація на зламі століть: недовіра до модерністських підходів історіописання сягнула критичної межі, в результаті чого історичне співтовариство структувалося в методологічному плані від прибічників і промоторів нових ідей до відвертих супротивників такого роду методологічних новацій; формується науковий дискурс проблем історії України, що реалізується у різкому зростанні кількості наукових видань; відбулося «зараження» історичного співтовариства в Україні методологічними та теоретичними проблемами історичного пізнання; окреслилось коло науковців, які, як і в багатьох інших історіографіях, виконують необхідну «місію Кирила та Мефодія» — донесення сутності новацій, показ їхніх переваг та можливостей; відбулось налагодження комунікації в середовищі науковців як всередині країни, так і за кордоном — налагодження імпорту методологій; не обійшлося й без побічних ефектів, передусім під тиском постмодернізму науковість історії потребувала додаткової аргументації, про що свого часу попереджав Я. Дашкевич⁴⁴ та зарубіжні інтелектуали⁴⁵, і що спричинило розмови про кризу української історичної науки⁴⁶.

У 2001–2003 рр. під керівництвом С. Стельмаха було реалізовано українсько-німецький проект «Інтернаціональні впливи — національні традиції: українська та німецька історичні науки в ХХ столітті», в рамках якого у листопаді 2002 р. відбувся Міжнародний українсько-німецький науковий семінар «Історична наука як засіб політичної легітимізації в Україні та Німеччині у ХХ ст.» і започатковано видання збірника наукових праць «Історія та історіографія в Європі» чільне місце на сторінках якого відведено методологічним проблемам минулого й сучасності.

⁴⁴ Дашкевич Я.Р. Постмодернізм та українська історична наука / Я.Р. Дашкевич // Пам'ять століть. — 2000. — № 4. — С. 3–13.

⁴⁵ Див.: Сокал А. Интеллектуальные уловки. Критика современной философии постмодерна / Ален Сокал, Жан Брикмон ; [перев. с англ. А. Костиковой, Д. Кралечкина ; предисловие С.П. Капицы]. — М. : Дом интеллектуальной книги, 2002. — 248 с.; Ушакин С.А. После модернизма: язык власти или власть языка / С.А. Ушакин // Общественные науки и современность. — 1996. — № 5. — С. 130–141.

⁴⁶ Головки В.В. Історіографія кризи історичної науки. Український аспект / В.В. Головки. — К. : Інститут історії України НАН України, 2003. — 228 с.

Важливими чинниками піднесення історичної науки на зламі ХХ та ХХІ ст. стали відносна економічна стабільність, яка уможливила видання книг та журналів й відкрила приток грантових коштів в українську науку. Впорядкування вимог до кандидатських та докторських дисертацій у 1997 р. мало визначальне методологічне значення, адже в незалежній Україні вперше були формалізовані вимоги до робіт на здобуття наукових ступенів. Зрештою, на цей період припадає початок зміни поколінь в історичній науці, що неодмінно спричинило зсув у бік новацій. На зламі століть українська історична наука втратила А. Санцевича (1996), Ю. Кондуфора (1997), В. Сарбея (1999), М. Брайчевського (2001), М. Варшавчика (2001), І. Рибалка (2001), І. Кураса (2005) — вчених, які були активними учасниками методологічних дискусій у перше десятиліття незалежності України. У 2004 р. не стало В. Підгаєцького — історика-теоретика, джерелознавця, фундатора української історичної інформатики, дослідника системної методології. Враховуючи те, що на початку 90-х ряди діаспорної науки поповнили С. Плохій та С. Єкельчик, ряди істориків, схильних до теоретичних студій, істотно порідшали. Стало зрозуміло, що швидко відновити втрачений інтелектуальний ресурс не вдасться, хоч приток «захисених» істориків, судячи з кількості кандидатських та докторських дисертацій за період з 1995 по 2005 рр., був достатньо стабільним.

Не в останню чергу комп'ютеризація, початки якої припали саме на останню п'ятирічку ХХ — початок ХХІ ст. визначили комунікативні параметри історіографічної ситуації — поява мережі Інтернет, електронної пошти сприяли інтенсифікації інформаційного обміну, зближенню наукових осередків в Україні та за її межами, «скороченню» шляху для методологічних впливів у науковому середовищі. Зокрема з 2003 р. «Український історичний журнал» став доступним в Інтернеті і майже за рік з його матеріалами і мережі ознайомилося понад 9 тис. читачів⁴⁷.

Таким чином, впродовж останнього п'ятиріччя ХХ ст. і першого п'ятиріччя ХХІ ст. стало зрозуміло, що уявлення про історію та способи її осмислення й представлення зазнали істотної переоцінки. Адаптація до реалій суцільного методологічного плюралізму відбулася достатньо спокійно завдяки відсутності методологічного диктату, натомість це створило умови для апробації на українському ґрунті низки

⁴⁷ Плахонін А.Г. Електронні проекти Інституту історії України НАН України / А.Г. Плахонін // Український історичний журнал. — 2005. — № 1. — С. 232–233.

концептуальних підходів (соціальна історія, історична регіоналістика, гендерна історія тощо), які дозволили розширити уявлення про минуле й не втратити наукового статусу історії в країні.

Паралельно з проникненням в наукове середовище нових підходів до історіописання формується феномен, який можна позначити як «методологічний нігілізм». Цей погляд на історію характеризується некритичним стилем мислення, який спирається на фактографічний підхід до розуміння історії, часто-густо забарвлений «знаковими методологічними фразами» — цитуванням «нових класиків». Цей стиль, з одного боку, став результатом методологічної травми, яка сталася в 1991 р., коли безслідно зникло формальне мірило усіх наукових проєктів, з іншого — результатом збереження традиції писання, змішаної на «марксистському позитивізмі», який за умови застосування теорії факторів у повному обсязі, залишився зручною моделлю для опису історії держави. При цьому «методологічна невиразність» текстів істориків у 1990 — на початку 2000-х, на тлі критики попередніх підходів до історіописання, компенсувалася новизною відомостей про справді маловідомі сторінки української історії. Власне, в існуванні такого підходу до писання історії немає великої біди, адже інерційність, притаманна змінам свідомості, потребує часу, а з іншого боку, цей час з огляду на потреби конструювання метанаративу, творення якого залишалося стрижневим завданням історичної науки на зламі століть, втраченим вважати не можна, адже історію України істотно оновили на змістовному рівні.

Початок наступного періоду у становленні методологічної культури українських істориків новітньої доби припадає на 2005 р., коли І. Колесник ініціювала проведення щорічних методологічних семінарів на базі відділу української історіографії Інституту історії України НАН України й видання за підсумками його роботи альманаху «Ейдос». До цього наукового проєкту було залучено чимало українських та зарубіжних вчених з метою обговорення методологічних новацій та тенденцій в розвитку історіографії, рефлексії над сучасними зразками історіописання та демонстрації їхніх когнітивних можливостей. Таким чином, було започатковано системну роботу з вивчення, обговорення та популяризації нових підходів до історичних досліджень — методологічні проблеми стали напрямом досліджень вітчизняної історичної науки.

У 2005 р. змінив своє обличчя «Український історичний журнал» — не лише зовнішнє оформлення, але й концепцію видання,

в якій проблеми методологічного характеру зберегли пріоритетність. Невдовзі, у 2007 р. було змінено концепцію часопису «Україна модерна», який почав виходити у форматі тематичних випусків, що більш відповідало сучасним традиціям наукового видання.

Переорієнтація часописів та поява нових видань на цьому майданчику означала, передусім, повну адаптацію історичної науки до існування у ситуації постмодерну, подолання методологічної кризи (якщо вона мала місце) і перехід до застосування нових технік історіописання. Саме матеріали цих журналів справили той позитивний, просвітницький, методичний вплив на історичну спільноту, знявши напругу нерозуміння нових підходів в історичній науці, маніпулювання термінологією тощо. Оформлення плюралістичного принципу у визначенні принципів історіописання з використанням різноманітних підходів, привнесених постмодернізмом, перетворило методологію з незрозумілої софістики на ефективний інструмент, який дозволив розширити межі історичних знань та способів їх представлення.

Як і раніше, важливу роль у формуванні методологічних орієнтирів продовжував відігравати діалог українських істориків із зарубіжними колегами. Українські переклади праць польських істориків Є. Топольськи, В. Вжосека, Є. Домановської, які в оригіналі були відомі раніше, справили істотний вплив на осучаснення вітчизняними вченими сприйняття історичних наративів та гуманітаристики в цілому. Каналом трансляції методологічних новацій залишались російські історичні журнали та збірники наукових праць, у яких було вміщено російськомовні переклади праць західних інтелектуалів та реакція російської історичної спільноти на тенденції в історіографічному процесі. Вплив західноєвропейських та американських істориків та методологів, як і раніше, відчувався з запізненням через мовний бар'єр — перешкоду, яку й досі переважна більшість українських науковців долає лише за допомогою перекладача або за звичкою «зі словником».

Важливим чинником методологічного зростання істориків стало запровадження у 2007 р. нових вимог до дисертаційних досліджень, у яких обов'язковим став розділ / підрозділ з методології дослідження. При всіх суперечностях щодо необхідності цього сегменту дисертації, вимога щодо його наявності стала показником того, що методологія дослідження, у тому числі й історичного, стала ознакою новизни його результатів, а відтак якості дослідження в цілому. Тексти авторефератів істориків за останнє десятиліття дозволяють достатньо чітко

відмежувати дослідження, виконані з позицій сучасного стилю історичного мислення та застосування оновлених технологій історіописання, від «традиційних», автори яких важко відриваються від наукової об'єктивності рівня «щодоколізму». Таким чином, в українському історіографічному просторі поступово визначилась амплітуда методологічних коливань — стилів історичного мислення, які вже засвоєні історичною спільнотою і використовуються як дослідницьке знаряддя.

З 2005 р. було започатковано студії з історичної пам'яті. Низка наукових конференцій, реалізованих проєктів у цій сфері на тлі сприятливої суспільно-політичної кон'юнктури стали підставою створення 2008 р. Українського інституту національної пам'яті. З одного боку, вивчення історичної пам'яті як визначального чинника суспільних процесів, вкотре актуалізувало питання виключно методологічного характеру — «Що таке пам'ять?», «Що таке історія?», «Як вони корелюються?» тощо, а з іншого — сприяло увиразненню в рамках української історичної науки досліджень усної історії — методики, яка довела свою ефективність та набула популярності у світі ще в середині ХХ ст.⁴⁸ Крім того, впродовж останнього десятиліття в українській історичній науці окреслились і зміцнилися нові напрями історичних досліджень, зокрема історія повсякденності, мікроісторія, історична регіоналістика, історія понять, продовжились дослідження цивілізаційного підходу до історії. У цьому контексті окремо слід наголосити на історії понять як самостійного напрямку досліджень, розвиток якого пов'язаний з виходом підручника з української історіографії, який пропонує погляд на її становлення саме з таких позицій⁴⁹.

В останнє десятиліття структурувався історичний кіберпростір — все, що колись було паперове та усне, було продубльовано в електронній формі — за допомогою текстів, зображень, звуку. В електронному вигляді поступово стають доступними архіви та бібліотеки. У історичних часописів з'явилися власні сайти. У такий спосіб відбулося важливе методологічне перетворення в історичній спільноті — скорочення /

⁴⁸ Див.: Грінченко Г.Г. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України) / Г.Г. Грінченко, І.В. Реброва, І.М. Романова // Український історичний журнал. — 2012. — № 4. — С. 172–187; Пастушенко Т.В. До створення української асоціації усної історії / Т.В. Пастушенко // Український історичний журнал. — 2007. — № 3. — С. 230–235.

⁴⁹ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія / Ірина Колесник. — К.: Інститут історії України НАН України, 2013. — 566 с.

ліквідація відстані між істориками — електронний світ став спільним знаменником для корпорації українських істориків. Спілкування між вченими, якісно оновлене на нових засадах, стало поштовхом до розвитку студій комунікації в цілому, і зокрема історичної комунікології⁵⁰, комунікативних мереж⁵¹ тощо.

У віртуальному просторі з'явилась низка потужних ресурсів, які презентують українську історичну науку, зокрема, сайт Інститут історії України НАН України — один з найбільших і найпотужніших електронних історичних ресурсів на пострадянському просторі (www.history.org.ua) діє з 2008 р. З 2011 р. функціонує Інтернет-портал фахових істориків — www.historians.in.ua та сайт часопису «Україна модерна». Якщо академічний Інтернет-ресурс здебільшого презентує власні наукові напрацювання в електронній формі, то ресурс www.historians.in.ua позиціонує себе як багатоформатний аналітичний комунікативний ресурс для спілкування інтелектуалів нового покоління. Така позиція його засновників виразно окреслює тенденцію, яка ведеться від початку ХХІ ст., до структурування корпорації істориків саме за приналежністю до того чи іншого методологічного напрямку — від в цілому методологічної невиразності до постмодерністської різновекторності. Синергія цих різноспрямованих методологічних потоків — сукупний інтелектуальний продукт, який визначає обличчя вітчизняного історичного нативу.

Тривале існування в постійно оновлюваних методологічних реаліях сприяло диверсифікації історіописання, накопиченню досвіду дослідження проблем різної за масштабом темпорально-просторової локалізації, поповненню фактографічного багажу, урізноманітненню оцінок подій та явищ минулого. Історичний процес в цілому, який донедавна сприймався як лінійний з чіткою хронологічною визначеністю, в сучасному науковому дискурсі дедалі більше набуває ознак дискретності, які раніше були притаманні лише історії української державності. За таких обставин проблеми історичного синтезу, періодичні звернення до яких характерні для світової історіографії в цілому, актуалізувалися й для сучасної української історичної науки.

⁵⁰ Дятлов В.О. Історична комунікологія та культура комунікації доби Середньовіччя і ранньомодерного часу: навч. посіб. / В.О. Дятлов. — Чернівці: ЧНПУ імені Т.Г. Шевченка, 2016. — 160 с.

⁵¹ Колесник І.І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій / І.І. Колесник. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — 596 с.

З метою визначення концепції багатотомної історії України Інститут історії України НАН України ініціював дискусію, яка розгорнулася на сторінках «Українського історичного журналу» впродовж 2012–2014 рр. під рубрикою «Сучасний український гранд-нарратив: підходи, концепції, реалізація». Чергове повернення до великого нарративу, полярність думок щодо його змісту, доцільності, нагальності тощо в змінюваних суспільно-політичних реаліях виконало важливу функцію — втримало у полі зору українських істориків важливий методологічний репер — державність, обстоювання якої засобами історичного нарративу не втратило актуальності. Водночас, проведена дискусія вказала на недостатність саморефлексії як показника методологічної самодостатності української історіографії. Цілком слушним її наслідком стало започаткування у 2014 р. «Українським історичним журналом» рубрики «Історіографічна класика», яка відкриває для читача тексти українських вчених минулого, думки яких не втратили своєї актуальності, а їхня методологічна значущість належним чином досі поцінована не була. Очевидно, що в них закладено код української історіософської думки з особливостями розумінням українського історичного процесу, змісту історії, місця в ній державності, українськості, українців та українського народу, оригінальності української історії та її інтеграції у світовий контекст. Важливим є не лише переосмислення спадщини попередніх поколінь українських істориків, а й кореляція її зі світовою історіографією з метою обґрунтування українських архетипів історіописання, які здатні синхронізувати дискретність бездержавних періодів з тяглістю української національної традиції, плеканням української культурної ідентичності, територіально цілісності з урахуванням тенденцій глокалізації, задля творення синтетичного образу української історії як цілісності, проміжним результатом формування якої у просторово-територіальних та антропокультурних вимірах є сучасність. Зрештою, це шлях подолання комплексу меншовартості, властивої українській науковій спільноті, який заважає динамічному розвитку методологічної культури.

Маємо констатувати, що опанування світового досвіду осягнення теоретичних проблем історії та історіописання відбулося в незалежній Україні у декілька етапів:

1. 1991–1995 рр. — перебування в стані «методологічного шоку», коли історична наука в Україні демонструвала за інерцією традиційні

вже немарксистські за риторикою, але все ще близькі за стилем мислення зразки історіописання, зосереджені на пошуках українського в історії, реанімації та легітимації дорадянських концепцій українського історичного процесу.

2. 1995–2005 рр. — входження в ситуацію постмодерну, що характеризується накопиченням оновлених та зовсім нових емпіричних даних з української історії, якісним оновленням національного нарративу, відкриттям для широкого наукового загалу, який починає переживати зміну поколінь, нових та раніше не засвоєних способів історичного мислення та творення історичних текстів. Відбувається формування зони інтелектуальної інтерференції — входження українських вчених в міжнародне наукове середовище, налагодження діалогу з істориками за кордоном, формування каналів обміну результатами історичних досліджень. Зрештою, у цей період виопуклюються перші ознаки історіографічного дискурсу в Україні. Відбувається децентралізація осередків історичної науки та освіти в Україні. Мікрокомп'ютерна революція спричинила інформаційний вибух. Спостерігалось поступове усвідомлення методологічного плюралізму при слабко виражених новаціях в повсякденній історіографічній практиці.

3. 2005 р. — донині — істотне переосмислення теоретичних засад історіографії, виокремлення методології як окремої галузі історичної науки, друга хвиля розширення методологічного інструментарію, спроби переглянути не лише способи писання історії, але й підготовки фахівців-істориків. Триває дрейф у постмодернізмі, в якому відбувається чергове повернення та переосмислення національного гранд-нарративу та національної історії при розвії постнекласичних практик історіописання, які їх змістовно урізноманітнюють; історіографічний дискурс стає багатомірним: особистісним, паперовим, віртуальним; на тлі кризи гуманітарного знання дедалі більш актуальним стають проблеми історичної освіти; історичне співтовариство, хоча і залишається українським, проте стає дедалі більше віртуальним, схожим на систему незримих коледжів — неформальних структур, які об'єднані спільними дослідницькими інтересами. Українська історіографія до Інтернету й після розпадається на традиційну й інноваційну. Корпорація українських істориків після прискореного проходження всіх «поворотів», підтверджує своєю продукцією оволодіння широким спектром методологічного інструментарію й готовність реагувати на нові виклики.

Відтак, українська історична наука за останні чверть століття еволюціонувала зі стану невизначеності, непов'язаної однорідності до стану визначеної пов'язаної різнорідності⁵², тобто диференціювалась.

Наразі українська історіографія нагадує зрілу людину, яка назовні діє згідно з мінливими реаліями, продукує свідому на них реакцію, загартовуючи дух і тіло, проте дихає киснем — гранд-нарративом і живиться через кров — національну історію, які в цілому визначають її самопочуття. У такому випадку відключення від системи живлення означатиме смерть історичної науки, а заміна системи живлення чи винахід альтернативної системи — методологічне питання, на яке доведеться шукати відповідь не лише сучасниками, але й наступним поколінням істориків.

Сучасні виклики історичної науки мають глибоке методологічне коріння. Постмодернізм загострив проблему наукового статусу історичної науки, невимогливості науковців до теоретичних проблем науки, істинності історичного знання. Теорія стала, як і раніше, прерогативою небагатьох фахівців, котрі посвячені, обізнані й розуміються на цих складних матеріях. При цьому усвідомлення неможливості мати єдину методологічну основу наукових студій не спонукає до освоєння та застосування нових підходів, що за умов конкуренції на ринку історичної продукції виглядає легковажним. Постмодернізм поставив істориків у «безопірне» положення, коли методологічні «підпорки» не є гарантією істинності — в історії не буває правильно і неправильно, прийнятним є лише обґрунтоване і переконливе, і навіть красиво сказане не є доказом. Можливо, через це в певний момент виникло відчуття «втоми» від постмодернізму⁵³. З'ясування причин деградації інтересу до гуманітарного знання лежить в основі коригування методологічних настанов. З одного боку, історій стало багато, втім у сучасних інформаційних потоках історичні тексти далеко не пріоритетні у читацькому інтересі, та й самі дослідники, в силу збільшення в рази інформаційного потоку, не завжди певні в тому, що володіють інформацією у своїй царині.

⁵² Спенсер Г. Синтетическая философия : [пер. с англ.] / Г. Спенсер. — К. : Ника-Центр, 1997. — С. 13.

⁵³ Лаптева М.П. Интеллектуальный контекст методологических «поворотов» гуманитарного знания рубежа XX–XXI веков / М.П. Лаптева // История и историки в пространстве национальной и мировой культуры XVIII–XXI веков : сб. ст. / под ред. Н.Н. Алеврас, Н.В. Гришиной, Ю.В. Красновой. — Челябинск : Энциклопедия, 2011. — С. 18.

Дискурсивні практики, хоча й відкривають нові можливості представлення результатів дослідження, проте актуалізують питання науковості результатів таких пошуків. Творчість у галузі історії за таких обставин значною мірою залежить від дослідницької послідовності, твердості переконань, які дозволять відповідати запитам сучасності, а не наукової моди, а також уникнути кон'юнктурного зрадництва власним історичним візіям. Хоча науковість визнається не обов'язковою, історична достовірність залишається спільним знаменником усіх історичних нарративів. Дедалі відчутнішою стає сегрегація історичних текстів на наукові, науково-популярні та літературні, що відповідає тенденціям сучасного життя — конкуренція визначить місце кожної з історій.

Методологія — це почерк історика. Сьогодні історики розділилися на тих, хто все ще пише, а відтак до певної міри тяжіє до традицій розмірковування про минуле з пером в руці, і тих, хто друкує — модерної генерації, яка постала в цифрових реаліях і демонструє нові зразки не лише мислення і світосприйняття, але й високотехнологічної самопрезентації.

Технологізація історичної науки не лише в сенсі застосування нових методів як логічно обґрунтованих способів зв'язку елементів пізнавальної діяльності дослідника, а, насамперед, використання комп'ютерів та способів накопичення, зберігання та опрацювання великих масивів даних вимагає від сучасних істориків додаткових знань, умінь та навичок. Усвідомлення історичності цифрової ери, яке неодмінно настане, перенесе істориків в ситуацію роботи з великими масивами даних (big data)⁵⁴ — ситуацію подібну до входження в ситуацію постмодерну, яка також докорінно змінила уявлення про світоустрій та буття в ньому, однак виявилася не настільки масштабною, як цифрова революція. Відсталість вітчизняних істориків у оволодінні новітнім інструментарієм — комп'ютерною мовою R, технологіями роботи з генерованими машинами даними тощо — загрожує в перспективі не лише втратою однозначності розуміння поняття історичне джерело — базової категорії усіх побудов пов'язаних з історичним пізнанням, а й цілковитою зміною словесного образу минулого, в якому документ або нарратив поступиться місцем числам, графікам, схемам, кореляція стане мірилом істинності історичних тверджень, а лабораторія історика з архівів та бі-

⁵⁴ Майер-Шенбергер В. Большие данные. Революция, которая изменит то, как мы живем, работаем и мыслим / Виктор Майер-Шенбергер, Кеннет Кукъер ; [пер. с англ. Инны Гайджок]. — М. : Манн, Иванов и Фербер, 2014. — 240 с.

бліотек перенесеться до обчислювальних центрів. І знову постає питання про те, що може дати історична наука суспільству, і хто такі історики? В українських реаліях це наразі звучить як віддалена перспектива. Однак, нехтувати нею не слід, і замислитися над інформаційними можливостями історичної науки в країні, в якій не відбулась «архівна революція», варто.

Проблеми інформаційного суспільства породжують низку проблем не лише пов'язаних з тим, як впоратися з інформаційним валом, але й брехнею як методологічною проблемою. Власне «брехня» не лише у значенні «неправди», але й «байок, вигадок, пліток», а також «гавкання», в сенсі небажаного акустичного супроводу, постає як невід'ємна частина дискурсу⁵⁵. Вона існує і у великих потоках інформації зростає, а відтак вірогідність її використання в історичних наративах дедалі збільшується. Наразі відповіді немає, проте з часом вона стане занадто нагальною.

Глибоке методологічне коріння мають проблеми системи освіти, в рамках якої здійснюється формування історичних знань та уявлень як фахівців так і пересічних громадян. Стереотипне сприйняття історії як сукупності подій минулого, впорядкованих у хронологічній послідовності, не подолано. Однобічне уявлення про історію як хронологію подій спричинило кризу історичної свідомості на зламі ХХ та ХХІ ст., в результаті чого історики почали «рух» в бік усвідомлення багатоканальності протікання процесів минулого, сприйняття багатомірності історичного простору й часу, варіативного осмислення особистості й суспільства в різних за масштабами історіях тощо. Натомість суспільство — споживач історичного продукту — залишилося в полоні стереотипів і не завжди з розумінням ставиться до «історичних експериментів» з застосуванням новітніх історичних технологій. Базові історичні знання, які здобувається у школі, багато в чому консервують подібні стереотипи, а відтак позбутися їх надалі стає непростією справою. Система підготовки істориків в університетах також залишається доволі ригідною, а відтак інерція у цій сфері, яка тривалий час була пов'язана з застосуванням ідеологізованого марксизму-ленінізму зі значними «домішками» позитивізму, в оновленому методологічному середовищі у пострадянський період виявилась довшою, ніж у сфері

⁵⁵ Словник української мови : в 11 т. / [ред. колег. І.К. Білодід (голова) та ін.]. — К. : Наукова думка, 1970–1980. — Т. 1: А–В / [ред. П.Й. Горещкий, А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, Н.І. Швидка]. — К. : Наукова думка, 1970. — С. 233.

дослідницькій. Традиції підготовки «істориків широкого профіля», закладені в радянські часи за гумбольдтівською моделлю, виявились погано адаптованими до підготовки нового типу дослідників, і зіткнення саме таких істориків з методологічним плюралізмом у 90-х роках минулого століття спричинило розмови про кризу. Тому не дивно, що досі історична свідомість науковців часто-густо демонструє зразки методологічного переляку, адже «щеплення» від методологічного невігластва, яким стало запровадження низки спеціальних курсів з теоретичних проблем історичної науки, питання не вирішило. Остаточне її подолання, формування методологічної культури дослідників вимагає індивідуальних пізнавальних та інтелектуальних зусиль людей, які приходять до цеху істориків. Таким чином, думка про те, що істориками не народжуються, породжує низку методологічних по суті запитань про те, коли ними стають та хто такі історики взагалі?

Міждисциплінарність, яка, з точки зору історичної науки, сприймається як застосування методичних можливостей інших галузей знань до вивчення минулого, наразі виглядає так, що історична наука і її представники, не здогадуючись про це, стали постачальниками теоретичних підстав до інших сфер гуманітарного знання, які вбачають в тому перспективне поле для розвитку. Прикро, що часто-густо це відбувається не зовсім коректно. Зокрема, вже майже півтора десятиліття живе і процвітає «педагогічна історіографія» (дивує тільки, чому немає досі фізичної та хімічної історіографії), «музична епістологія» та інші феномени, погляди на які в межах історичної науки істотно відрізняються від пропонованих у вигляді Know-how в інших галузях. Натомість, в історичних екскурсах, присвячених розвитку окремих наук чомусь не беруться до уваги принципи історичного дослідження, не кажучи вже про врахування сучасних методологічних підходів, принципів класифікації наук, культури джерелознавчого дослідження тощо. З часом такі прояви, зважаючи також на те, що було вище сказано про big data, можуть актуалізувати питання про територію історика — предметну сферу його відповідальності в межах різноманітного людського досвіду, і не таким вже безапеляційним простором істориків буде виглядати минуле в світлі таких міждисциплінарних інвазій.

Перебування у ситуації постмодерну не є чимось оригінальним, якщо згадати, що методологічні конструкції релігійної історії, позитивізму та й марксизму визначали фінальну стадію суспільного розвитку як хронологічно невизначену тривалість, що настає за певних

обставин. Адаптація до поточної історіографічної ситуації з синергією різноманітних підходів якщо не відбулась остаточно, то доходить логічного завершення — відповіді на виклики стали звичною практикою української та світової історичної думки. Суто методологічні аспекти таких суперечностей переконують у тому, що філософські, економічні чи політичні прогнози щодо розвитку людської спільноти стають архетипами методології історії лише з часом, а відтак передбачити наперед образи минулого достеменно неможливо. З іншого боку, зважаючи на прагматизм, який демонструє українське суспільство у виборі цінностей, реалії інформаційного / цифрового віку, роль і місце історії підлягає ретельному переосмисленню з урахуванням не лише простору досвіду, але й горизонту очікувань від історичної науки.

Орлова Тетяна (Київ, Україна)

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО ВИКЛАДАННЯ І ВИВЧЕННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НА ГУМАНІТАРНИХ ФАКУЛЬТЕТАХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ

Нинішній етап глобального і національного розвитку характеризується складними кризовими процесами. Вони зумовлені глибокими структурними зрушеннями, викликаними, зокрема, переходом деяких країн на рівень постіндустріалізму і складнощами інших визначитися у сучасному світі. Особливе напруження додається протиріччям між збереженням традицій і необхідністю модернізації, без якої країна або людина рокована на фатальне відставання. Якнайяскравіше це протиріччя виявляється у системі освіти.

Якщо раніше система освіти в цілому була більше орієнтована на те, щоб зберігати сформоване, то тепер вона повинна готувати людей до майбутнього. На теперішньому етапі нова парадигма освіти полягає в тому, щоб не просто передавати учням і студентам конкретні знання, а дати їм уміння адаптуватися до якісно інших умов життєдіяльності і господарювання, вбудуватися в мінливе економічне, соціальне, культурне середовище. Люди повинні мислити, почувати, діяти інакше, ніж вони мислили, почували і діяли в індустріальну епоху. Одним з факторів впливу і тут виступає глобалізація. На Заході вже дійшли висновку, що за сучасних умов успішну кар'єру може забезпечити тільки така система освіти, яка враховує процеси глобалізації. Адже випускникам вищих навчальних закладів доведеться жити і працювати у світі, де межі національних економік і культур стають все більш умовними. Далеко не кожна національна система освіти цілком відповідає цій життєвій вимозі. Так само існуюча система освіти не готова до стрімко зростаючої швидкості інновацій і технологічної перебудови, породжених новим характером розвитку науки і технологій на межі тисячоліть. Проте це змінює умови життя і виживання не тільки окремих людей, але і націй в цілому.

Система освіти, можливо у непоказній формі, проте відчуває вплив тих зрушень, що відбуваються в інших сферах суспільства, зокрема, так званої сервісізації економіки або зростання питомої ваги